

Súboje názorov v ekonomike od roku 1989

Prvou poučkou **ekonómie** je vzácnosť: Nikdy nie je dostatok čohokoľvek pre uspokojenie všetkých čo to chcú. Prvou poučkou **politiky** je ignorovať prvú poučku ekonómie.

Thomas Sowell

„Znížime všetky ceny na polovicu? Alebo na desatinu?“ Opýtali sa potenciálni lídri ľudí v druhej polovici štyridsiatych rokov minulého storočia. „Áno, áno“, odpovedali nadšene spotrebitelia. Napríklad vo voľbách v roku 1946. „Vyženieme zahraničných vlastníkov z našej krajiny, rodáci“? „Jasné, nech idú, odkiaľ prišli“, znela masová odpoveď domorodcov. „A čo majetky bohatých darmožráčov, nemali by sa rozdať obyčajným ľuďom“? „Samozrejme“, odpovedali obyčajní ľudia. Niežeby bol vznik socializmu v bývalom Československu umožnený iba náladami v spoločnosti. Vplyv Stalina, ktorý (na rozdiel od Al Caponeho v USA) vyhral doma súboj proti spravodlivosti, bol iste ešte významnejší. Kým však import totality dnes už veľmi nehrozí, fenomén morálneho zlyhania politikov a elít, ako aj nesprávnych rozhodnutí voličov je prítomný stále. Nezaškodí preto pozrieť sa na uplynulých dvadsať rokov vývoja našej ekonomiky aj z tohto pohľadu. Z pohľadu súboja názorov, ktoré sa páčia väčšine a súčasne sú škodlivé a tých, ktoré dlhodobo spoločnosti pomáhajú, nie sú však „v kolektíve obľúbené“.

Socializmus, ako najvyššie štádium populizmu

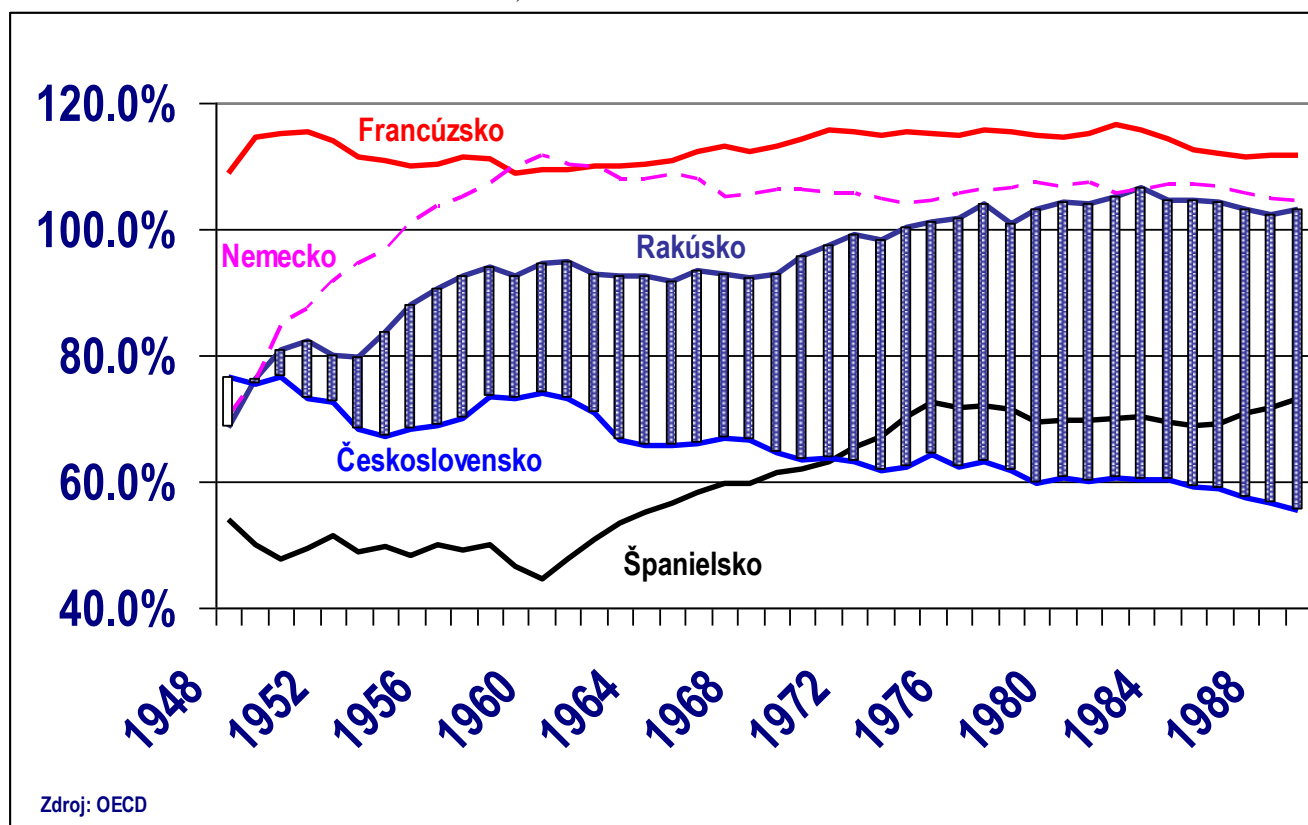
Koncom osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia už bolo väčšine ľudí u nás jasné, že socializmus zlyhal. Vedeli si porovnať svoje dýchavičné autá s tými, ktoré videli u cudzincov, videli, že rady na banány sa predlžujú, pomaranče a mandarínky sú čoraz suchšie a kyslejšie, podiel umakartu na nových bytoch rastie, cestovanie do cudziny, hoci aj tej marxistickej, je čoraz komplikovanejšie, mestá sú čoraz sivšie, zdravých stromov v lesoch je čoraz menej, potoky sa menia na kanalizáciu, zeleň na sídliskách je vytláčaná betónom, priemerná dĺžka života čoraz viac zaostáva za západnou, historické pamiatky chátrajú čoraz rýchlejšie, počet rokov, ba aj desaťročí medzi západnými premiérmi filmov a ich uvedením do našich kín je čoraz väčší. Málokto si však dal do súvisu zákonom nariadené nízke ceny s nedostatkom tovaru či takmer totálnou korupciou – už si možno ani nespomenieme, že po známosti sa často vybavoval nákup bytu, auta, televízora, rádia so „západnou normou“, bicykla, ale aj zeleniny, mäsa, dokonca aj obyčajných novín (v stánku po ôsmej ráno). Mnohokrát bolo treba známosti na prijatie na strednú a vysokú školu, na cestu do cudziny, na odborársku rekreáciu. Málokto si spájal vyvlastnenie súkromného majetku s neochotou investovať do čohokoľvek. Málokto vedel, že podniky vlastnené jedným subjektom, štátom, môžu medzi sebou súťažiť iba tak, ako medzi sebou súťažila jednotlivé pobočky pošty. Málokto si uvedomoval, že ak je zákonodarec a sudca súčasne podnikateľom je to podobné, ako keby bol futbalový rozhodca hráčom niektorého zo súťažiacich tímov. Ľudia skôr verili tomu, že za prázdny pult v obchode je zodpovedný predavač, ktorý neobjednal tovar, maximálne boli ochotní súhlasiť s výsledkami práce „investatívnych“ z predchodkyne dnešnej STV, že za nedostatok tovaru môžu „viaznuce dodávateľsko-odberateľské vzťahy“. Verili tomu, že celý problém je iba v ľuďoch, nie v systéme. Že keby konečne boli na všetkých riadiacich postoch zodpovedné, čestné, pracovité a vzdelané kádre, všetko by bolo vyriešené.

Socializmus nepriniesol výsledky, preto ho nakoniec verejnosť odmietla. Nie preto, že by masovo pochopila príčiny jeho zlyhania. Nasledoval hrozný hospodársky prepád, nárast nezamestnanosti, prepád reálnych miezd (obr. 3), sociálne problémy, ľudské tragédie. Bohužiaľ, vnímané boli skôr ako dôsledok zavádzania trhovej ekonomiky, než ako dôsledok štyridsaťročného neriešenia problémov, života na dlh. Čas a realita nakoniec nad socialistickým populizmom zvíťazili (obr. 1 a 2). Ako vždy. Ak by však nad ním zvíťazili politici a elity svojou morálkou a odbornosťou a občania svojou ochotou zaujímať sa o veci verejné, mohlo to byť oveľa skôr. Oveľa lacnejšie. Oveľa ľudskejšie.

Obrázok 1

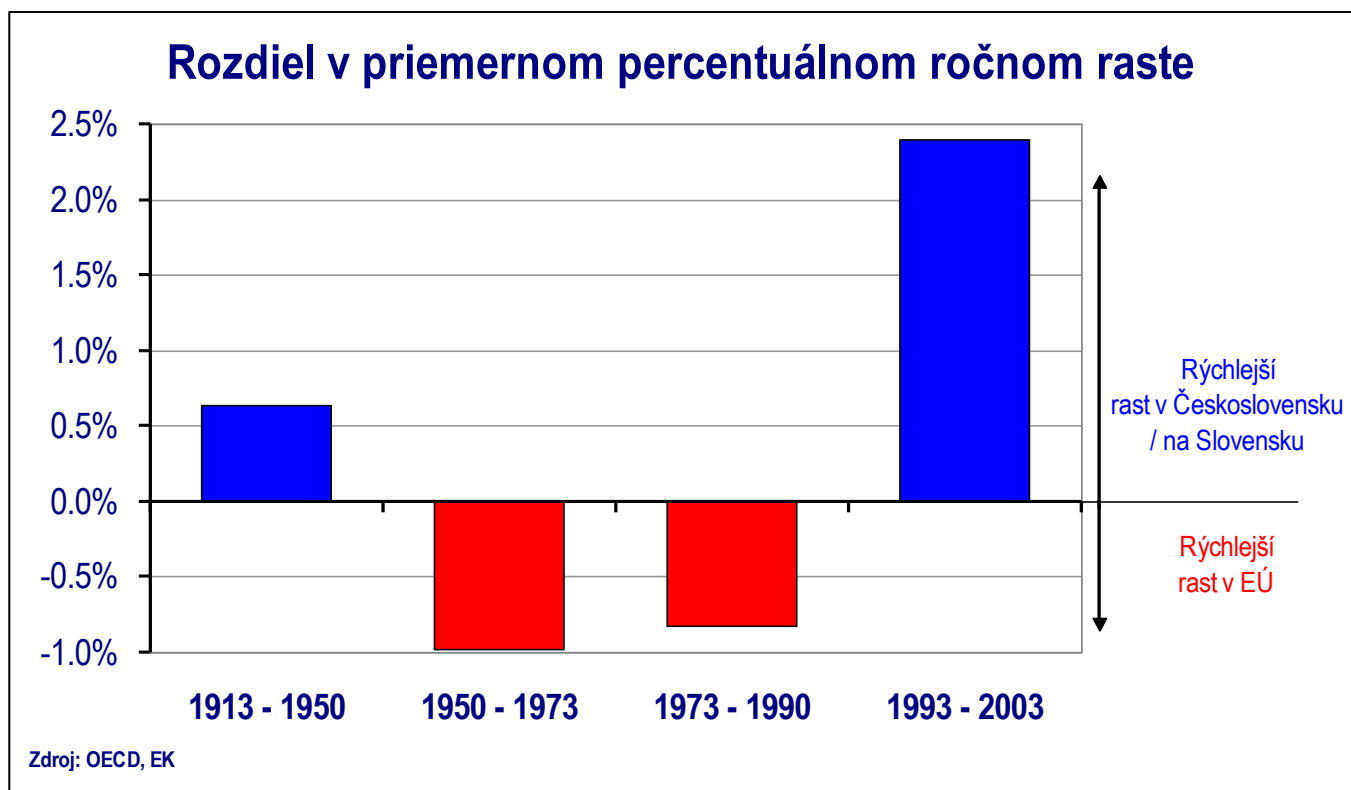
Hospodársky vývoj za socializmu

(priemerné západoeurópske HDP na obyvateľa = 100%, graf prezentovaný Ivanom Miklošom na Diskusnom fóre HN klubu 9.12.2003)

Obrázok 2

Rozdiel v raste HDP na obyvateľa v Československu/na Slovensku a v krajinách EÚ
(graf prezentovaný Ivanom Miklošom na Diskusnom fóre HN klubu 9.12.2003)

Demontáž socializmu

Hneď po nežnej revolúcii sa najmä v odbornej verejnosti rozprúdili debaty o tom, čo všetko treba v ekonomike zmeniť a ako rýchlo to treba urobiť. Páčivé návrhy smerovali k tomu, aby sa ceny neliberalizovali, pretože „prevažoval dopyt nad ponukou“, tovaru bolo nedostatok a tak by, podľa nich, ceny neúmerne narástli. Mali sme vraj najprv zabezpečiť rast ekonomiky, dostatok tovarov a služieb a až potom prípadne uvoľniť aj ceny. Neobľúbené predstavy spočívali na poznatku, že bez liberalizácie cien (znamenajúcej nepochybne ich nárast) nebudú mať ceny v ekonomike signálnu funkciu, nerozhodnú o tom, čo sa má vyrábať a čo nie, ani o tom, kto má prežiť a hospodárstvo tak nikdy nedosiahne vyššiu efektívnosť. Iné tlaky z názorového vrečka populistov zasa smerovali ku zablokovaniu privatizácie. „Prečo by sme mali predávať fungujúce podniky?“ Pýtali sa ich reprezentanti. „Predajme len pre štát nepotrebný majetok“. Podľa niektorých, dokonca ani stratové podniky nemali byť predané – najprv ich vraj bolo treba revitalizovať. „Peknou“ kombináciou sociálneho a národného populizmu bolo tvrdenie, že Západ chce kúpiť naše podniky preto, aby ich mohol zatvoriť. Darmo oponenti argumentovali, že v modernom svete sa zatvárajú horšie, menej efektívne firmy, že súkromný majiteľ vo vlastnom záujme predsa nezatvorí lepší závod, že dnes už ani nevieme, ktorá firma je naša a ktorá zahraničná.

Až čas priniesol jednoznačný dôkaz o tom, že populistí, ako vždy, buď klamali alebo sa mýlili. Stálo nás to určite sumu rovnú niekoľkým ročným nákladom na výplatu starobných dôchodkov. Podniky totiž mohli byť oveľa skôr predané za trhové ceny dobrým vlastníkom. Nie drancované ľuďmi, ktorí ich kúpili za „facku“. Štát by tiež inkasoval oveľa viac predajom podnikov za najvyššiu cenu, než predajom „vopred určeným vlastníkom“ bez súťaže.

Populisti nielenže obrali krajinu o peniaze v čase privatizácie, ale utvrdzovaním verejnosti v chybných predstavách spôsobili aj budúce škody. Napríklad, keď sa v roku 2008 začala aj

u nás prejavovať finančná kríza, povedal Robert Fico toto: „Poviem to veľmi otvorene – ak by náhodou vznikol v nejakej členskej krajine Európskej únie finančný problém v banke, ktorá je matkou voči dcére, ktorá je na Slovensku, tak sa každý vykašle na Slovensko. Dúfam, že v tomto máme rovnaký názor. Silní si budú chrániť svoje a malých budú odstrkávať nabok.“¹ Výsledkom premiérovho „vykašľania“ sa na Slovensko bolo to, že zahraničné matky neurobili žiaden pokus „vytunelovať“ naše dcéry, naopak slovenská Dexia dostala od zahraničnej matky 90 miliónov EUR. Náš premiér len vyslal signál do sveta, aj dovnútra krajiny, že je presvedčený o tom, že dnešný svet nie je o spolupráci medzi národmi, ale o neľútostnom boji medzi nimi. Jednotlivci, ale aj skupiny s takýmito predstavami sa nakoniec do konfliktov nevyhnutne dostanú. Nie je náhoda, že sa vzťahy s Maďarskom vyhrotili práve teraz, v čase vlády Roberta Fica, Jána Slotu a Vladimíra Mečiara (hoci Maďarsko nepochybne nesie svoj podiel viny). Každý z nich má blízko k „vojenskému“ chápaniu súčasného sveta: Podľa Roberta Fica napríklad začala v roku 2008 v Európe energetická vojna, výrok Jána Slotu o útoku na Budapešť je dostatočne známy, trochu sme vari zabudli len na Mečiarov sľub, že zoberie tri pluky a pôjde s nimi na hranicu s Ukrajinou².

Malým, zato poučným príkladom sociálneho populizmu spojeného s privatizáciou boli vecné bremená vložené do niektorých privatizačných projektov. Išlo napríklad o to, že záujemca o kúpu štátnej predajne potravín sa musel zaviazat', že niekoľko rokov bude v nej naďalej predávať potraviny. Malo sa tak odpovedať na obavy verejnosti, že súkromní podnikatelia skúpia predajne potravín, narobia z nich ziskové butiky a obyčajný človek si nebude mať kde kúpiť chleba. Mnohí lídri si v tom čase uvedomovali, že trhová ekonomika takto nefunguje, mnohí odborníci v tom zmysle aj argumentovali. Neuspeli. Populistov porazila až realita – vidno ju všade naokolo. Krajinu doslova zaplavili predajne potravín aj bez štátnych nariadení. Ktovie ale, koľkí malí, poctiví súkromní nadobúdatelia potravinových predajní skrachovali kvôli nezmyselnému vecnému bremenu.

Verejnosť, ktorá možno cítila, že masový predaj majetku môže len ťažko dopadnúť spravodlivo, možno bola len závistlivá, mala od počiatku k privatizácii negatívny postoj. Tí, čo presadzovali predaj štátneho majetku súkromníkom vyzerali v jej očiach ako egoisti, ktorí chcú sami privatizovať, prípadne zapredanci Západu, ktorí za „judášske groše“ odporúčajú výpredaj majetku Slovákov zahraničným investorom. V skutočnosti to bolo takmer presne naopak – štátne podniky sa dostali veľmi lacno do rúk najmä skupinám, ktoré sa na verejnosti tvárili ako odporcovia privatizácie³. Štátny majetok bol predávaný tak lacno, že istý čas existovala dokonca seriózna verejná diskusia o tom, či celkové náklady na privatizáciu neprevýšia príjmy z nej! Marián Leško v denníku SME napísal, že v dôsledku predaja štátneho majetku vopred vybraným záujemcom za zlomkové ceny sme prišli o 54 miliárd korún⁴. Rovnaký autor napísal o Mečiarovej dlhopisovej privatizácii predstavujúcej lacný výpredaj štátneho majetku a jeho (samozrejme) povolebnú kompenzáciu občanom pomocou dlhopisov toto: „Systém“, ktorý si musel na splatenie desatiny svojich záväzkov vziať pôžičku v zahraničí, má v roku 2001 rozdeliť medzi občanov približne 40 miliárd, aj keď ich

¹ Fico: Vykašľú sa, SME, 16.10.2008

² Ján Šimulčík, Konzervatívny inštitút M.R. Štefánika: Dokumenty doby 1990 – 2000, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2002: „Politicky sme nechceli nikoho znepokojovať, ale štáby, políciu i armádu som zdvihol. A čakal, že ak to príde, tak beriem všetky tri pluky východniarske a idem na hranice s nimi. Ako ich veliaci.“

³ Populisti zašli dokonca až tak ďaleko, že neoblíbenú privatizáciu jednoducho premenovali na „predaj dubiozného majetku“, „deetatizáciu“, alebo ju dokonca popierali: „Expert Cuper vyhlásil, že poisťovňa nebola sprivatizovaná a celú záležitosť označil iba ako "jednu z predvolebných káuz opozície"“ (Marián Leško, SME, 8.8.1998).

⁴ SME, 3.6.1998. Poznámka: dnes by to po zohľadnení inflácie bolo vyše 100 miliárd korún, či okolo 3,5 miliardy eur.

už definitívne rozdal medzi privatizátorov.⁵ Boli to pritom práve Mečiarovci, ktorí dlhodobo kritizovali privatizáciu, dokonca sa ju čiastočne snažili zakázať⁶.

Mnohí z populistických politických či názorových lídrov iste dobre vedeli, že ich návrhy sú pre krajinu škodlivé. Súčasne si však boli vedomí, že populárne reči im umožnia dostať sa k moci, k privatizácii, dotáciám... Boj o obsah a rýchlosť základnej demontáže socializmu aj tak veľmi nemohol zabrániť, a ani nezabránil rýchlej cenovej liberalizácii či privatizácii, iba odklonil pozornosť verejnosti napríklad od transparentnosti procesu predaja štátneho majetku, alebo od zefektívňovania sociálneho systému. Logika reforiem bola totiž železná: Hneď na konci roka 1989 musela vláda pod obrovským politickým tlakom otvoriť hranice. Nedalo sa zabrániť cestovaniu na Západ, ani zo Západu k nám. Cestovaniu, a samozrejme, ani nakupovaniu. Znamenalo to napríklad, že cudzinci mohli nakupovať naše ťažko dotované potraviny. Ak vláda nechcela opäť uzavrieť hranice, musela liberalizovať ceny⁷ – nemohli sme predsa dotovať celú Európu. Lenže ak sa liberalizovali ceny, tak mnoho šéfov štátnych podnikov začalo predávať svoju produkciu za zlomok trhovej ceny napríklad vlastnej eserócke, ktorá ich potom ďalej predala so ziskom. Štátny podnik sa tak dostal do straty, nebolo ani na výplaty zamestnancov – to si vyžadovalo zvýšenie dotácií z rozpočtu. Štát nemal preto inú možnosť, než podniky rýchlo predať. Dokonca aj dnes majú vlády problém ustrážiť niekoľko desiatok svojich riaditeľov. Vtedy ich boli tisíce. Reformám sa nedalo vyhnúť. Mimochodom, správna odpoveď na väčšinu otázok týkajúcich sa reforiem aj z uvedených dôvodov znela v tom čase: liberalizovať! To dodnes využívajú populistí, keď nepravdivo tvrdia, že zástancovia rýchlych reforiem sa riadia heslom, že trh vyrieši všetko.

Pre Slovensko bol zápas proti rýchlej demontáži socializmu od začiatku zbytočný, dokonca kontraproduktívny, pomohol však populistickým lídrom dostať sa k moci. Tie kruhy, ktoré tvrdili, že štátny majetok sa musí dostať do rúk našincom, že ešte lepšie by bolo, ak by zostal v rukách štátu, že ekonomické reformy sú nesociálne a príliš rýchle, sa nakoniec práve aj týmito rečami sami dostali k štátnemu majetku za neuveriteľne výhodných podmienok. Potom ho s obrovským ziskom predali zahraničným investorom. Na úkor občanov. Privatizácia v akejkoľvek forme väčšinou znamenala presun majetku do rúk dravcov bez škrupúl. Bolo to tak v kupónovej privatizácii, v ktorej občania dostali „akcie“ štátnych podnikov a často o ne prišli pri tunelovaní fondov, prípadne konkrétnych podnikov, bolo to tak pri priamych predajoch „vopred určeným vlastníkom“, v ktorých bol spoločný majetok predaný čudne vybraným jednotlivcom a skupinám, bolo to tak pri spontánnej privatizácii, v ktorej si jednoducho manažment štátnych podnikov prelieval aktíva do súkromných firmičiek, až kým „matky“ neskolabovali. Sergej Kozlík správne nazval privatizáciu prechodom cez slzavé údolie. Bola ním. Zodpovední lídri sa však snažia ľudí vyviesť z neho do lepšieho sveta, hoci aj s rizikom, že sa stanú neoblíbenými. Populisti sú schopní napríklad predať väčšinu štátneho majetku dokonca so stratou, ak si to v hmle ich ľúbivých, hoci škodlivých rečí verejnosť nevšimne. Platí pre nich, že ak si môžu vybrať medzi zlým riešením, ktoré podporuje väčšina a dobrým, ktoré chce menšina, volia neomylnú prvú možnosť. Veľká časť

---

⁵ SME, 25.4.1998.

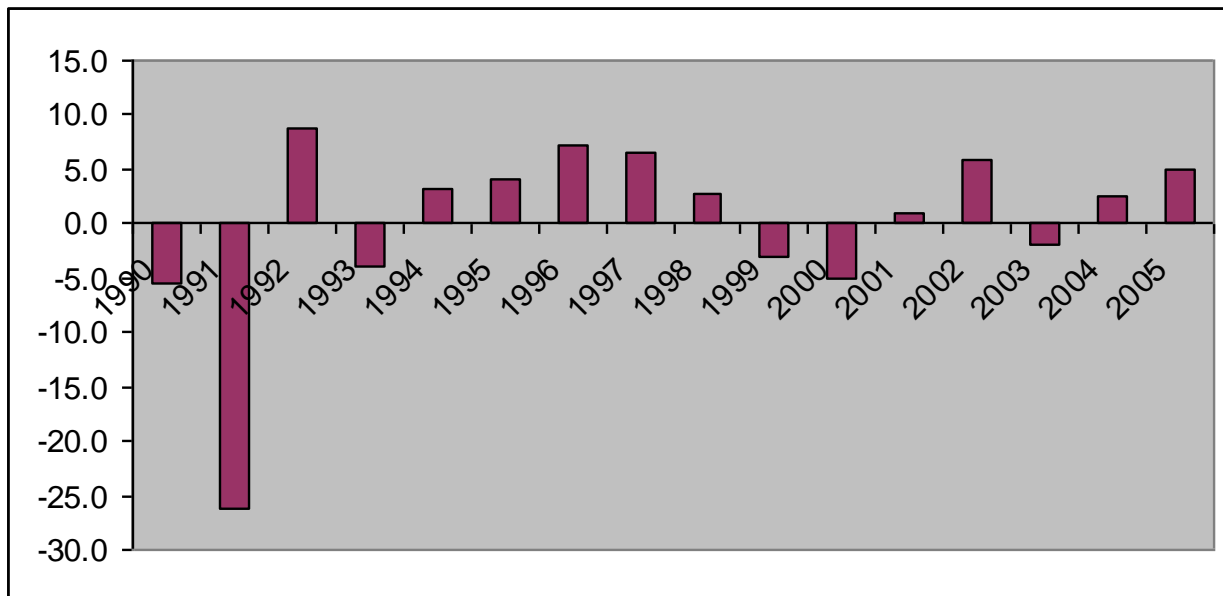
⁶ Mečiarova strana napríklad iniciovala referendum za zákaz privatizácie strategických podnikov.

⁷ Vláda sa síce o rôzne triky pokúšala, avšak pomohli jej len krátko. Známym sa stalo napríklad tzv. Barčákovo koliesko nazvané podľa Andreja Barčáka, ministra Vlády národného porozumenia. Podľa neho ten, kto chcel vyvážať do zahraničia, potreboval na to povolenie. To bolo však podmienené ďalším a to zasa ďalším. No a deviate povolenie bolo vraj podmienené tým prvým. Chvíľu trvalo, kým na to podnikatelia prišli. Zahraničný obchod bol blokovaný aj inými fintami - hovorilo sa dokonca o telefonátoch, ktorými minister financií nariadil colniciam nepúšťať kamióny dovážajúce k nám tovary, o centrálnom odkladaní platieb súkromných dovozcov za tovar dodaný zo zahraničia atď. Všetky tieto „šperky“ populizmu umožnili na istý čas odkladať riešenie problémov, ktoré vždy pre politikov prinášajú so sebou riziko straty popularity.

reálnej demontáže socializmu, najmä privatizácie, mala negatívny vplyv nielen na ekonomiku, ale aj morálku v spoločnosti. Ak by sme boli napríklad zvládli nepopulárny predaj štátneho majetku za najvyššie ceny (teda aj „v prospech“ bohatých a cudzincov), nemusel dramaticky rásť verejný dlh, nemusela sa zvýšiť nezamestnanosť, nemuseli sa posilniť základy klientelistickej spoločnosti, tunelovanie sa nemuselo stať spoločensky akceptovaným. Medzi našimi bohatými a teda vplyvnými nemuselo byť toľko nepoctivých. Na mnoho rokov.

Obrázok 3

Nasledujúci graf ilustruje prepád reálnych miezd (%) tesne po páde socializmu

Obdobie demontáže socializmu bolo navyše skomplikované napätiami spojenými s rozdelením Česko-Slovenska. Zástancovia rozdelenia boli síce podľa prieskumov v menšine, ale väčšina občanov požadovala zmeny, ktoré boli nezlučiteľné s existenciou jednotného štátu. Aj z najvyšších politických kruhov zaznievali napríklad požiadavky na samostatnú menovú politiku. Odporcovia rozdelenia argumentovali z ekonomického pohľadu aj tým, že rozdelenie by prinieslo ďalšie hranice, teda obmedzenie pohybu pracovnej sily, informácií, kapitálu a tovarov, zvýšenie transakčných nákladov, teda napríklad potrebu vytvorenia ďalšej meny, ďalších úradov, právneho systému atď. Nakoniec sa ukázalo, že aj vďaka globalizačným trendom malo rozdelenie štátu dlhodobo minimálne náklady⁸. Česko aj Slovensko sa stali súčasťou Európskej únie, Schengenského priestoru a v budúcnosti iste aj Eurozóny⁹, čo znižuje transakčné náklady a bariéry medzi oboma samostatnými štátmi. Treba si však uvedomiť, že pravidlá EÚ sú dôsledkom víťazstva zodpovedných lídrov nad

⁸ Krátkodobý pokles HDP bol najmä v úvode roka 1993 vysoký a to v dôsledku šoku, ktorý naša ekonomika absorbovala po rozdelení najmä v dôsledku poklesu zahraničného dopytu, ale aj zastavenia rozpočtovej distribúcie v rámci bývalej federácie vo výške 21,5 mld. Kčs (dnes, po zohľadnení inflácie by to bolo zhruba 132 mld. SK či 4,4 mld. EUR- podľa inflačnej kalkulačky INEKO), nákladov na vybudovanie štátnej správy či nepripravenosti štátnej administratívy (Vladimír Zlacký, Ľuboš Pástor, Ján Tóth: Slovenská ekonomika 1990-1993, FM UK, jún 1994).

⁹ Slovensko sa stalo súčasťou Eurozóny od 1.1.2009.

populistami, napríklad národnými. Úspech rozdelenia je najmä dôsledkom ich víťazstva. Ak chceme byť poctivou súčasťou tohto zoskupenia, mali by sme aj my prispievať k boju proti populizmu, nie pokúšať sa viezť na víťazstvách, ktoré vybojovali iní.

Obdobie tesne po rozdelení bolo z hľadiska potláčania populizmu zaujímavé aj odkladaním devalvácie koruny. Väčšina ľudí vníma silnú korunu ako principiálne lepšiu než slabú. Neuvedomuje si, že kurz meny je jej cenou a že cena je vtedy dobrá, ak zosúladí dopyt s ponukou, nie vtedy, keď je čo najvyššia. Tak, ako milión eur nie je najlepšia cena auta ani pre jeho producenta, nie je pre Slovensko najlepšia „čo najsilnejšia koruna“. Výrobca áut pri takejto cene nepredá nič, krajina má problém napríklad s exportom. Lenže populista Mečiar prirovnal nevyhnutnú devalváciu v roku 1993 ku katastrofe¹⁰. V dôsledku jej odkladania prišla krajina o miliardy korún. A nielen to. Keďže populisty udržiavali vo verejnosti chybné chápanie kurzu (vysvetľovanie má pre politikov samozrejme oveľa vyššie politické náklady než súhlas s väčšinou), opakoval sa celý problém ešte v roku 1998 a v „bledomodrom“ aj v roku 2008, keď Robert Fico presadzoval „čo najsilnejší“ konverzný kurz. V jeho dôsledku sa stali mnohé podniky neschopné čeliť zahraničnej konkurencii, spotrebitelia začali masovo nakupovať v zahraničí, naše mzdy a náš sociálny systém sa stali zo dňa na deň štedrejšími, než to vyplývalo zo status quo.

Silnú obľubu mal takzvaný gradualistický prístup k reformám. Podľa neho mali byť systémové zmeny robené pomaly, postupne, mali byť rozložené na mnoho rokov tak, aby sa na ne stihla spoločnosť pripraviť. Ich oponentom verejnosť za pravdu nedala. Hoci sa snažili vysvetliť nevyhnutnosť simultánnej realizácie reformných krokov napríklad tvrdením, že postupné zavádzanie reforiem je ako postupný prechod jazdy vľavo na jazdu vpravo – najprv by zmena platila len pre osobné autá, následne aj pre kamióny.

Prestávka I

Po razantných a hlbokých zmenách nasledovala pauza. Dôvodmi bolo vyčerpanie pripravených reformných projektov, vyčerpanie možností jednoduchej liberalizácie, dopyt verejnosti po stabilných pravidlách, verejnosťou nepochopené, populistami dokonca ešte aj kompromitované reformy prvej vlny, ale aj známy fenomén pôsobenia „early winners“. Išlo o skupiny, ktoré v dovtedajšom transformačnom procese zvíťazili a nemali preto okamžitý záujem na ďalších zmenách. Napríklad privatizér už majetok vlastnil a nemal záujem na tom, aby jeho firma mohla zbankrotovať, teda nepodporoval zákon o konkurze a vyrovnaní – neodmysliteľnú súčasť trhovej ekonomiky. Skupiny a jednotlivci, ktorí zbohatli, nemali zo začiatku záujem na zvyšovaní transparentnosti, na potláčaní korupcie, na lepšom fungovaní súdov, na efektívnejšom sociálnom a daňovom systéme atď. Zdalo sa im zrejme dokonca, že zlyhania v týchto oblastiach sú pre bohatých výhodné. V mnohom sa určite nemýlili – v turbulentných časoch transformácie to naozaj platilo. Privatizácia v polovici deväťdesiatych rokov bola, povedané slovami teórie hier, neopakovanou hrou. V tej je racionálne podvádzať, pretože niet času na trest. Tak, ako sa však postupne menila realita na opakovanú hru, menili svoje postoje aj „early winners“ a koncom deväťdesiatych rokov opäť podporovali pokračovanie systémových zmien. Aj u verejnosti postupne rástol dopyt po zmenách, ktoré boli evidentne potrebné. Išlo o zmeny v domácej ekonomike, ale aj zahranično-politickej

---

¹⁰ Marián Leško, SME, 30.9.1998.

orientácii¹¹. Súčasne sa začali rysovať projekty, podľa ktorých bolo možné postupovať pri fundamentálnych a potrebných zmenách v daňovej sústave, systéme dôchodkového zabezpečenia, trhu práce, zdravotníctva.

Populisti sa, ako obyčajne, ešte pokúsili predĺžiť si obľúbené neriešenie problémov ich presunom na budúce generácie - teda otvoreným, najmä však skrytým zadlžovaním verejného sektora¹². Napríklad výstavbe diaľnic a elektrární pomohli záruky vlády, ktoré museli byť neskôr splácané z príjmov verejných financií, väčšine ekonomiky krátkodobo pomohlo zmrazenie regulovaných cien, ktoré bolo neskôr potrebné kompenzovať ich dramatickým nárastom. Pekne sa v tých časoch ukázalo, že v malej, otvorenej a klientelistickej¹³ ekonomike pumpovanie peňazí štátom nemá pre bežného občana veľký význam – skončia na kontách priamych príjemcov, často v zahraničí, mnohokrát u ľudí, ktorí neprispievajú k bohatstvu krajiny. Napriek tomu, že pred rokom 1998 vykazovala dopovaná ekonomika pomerne vysoké rasty, nezamestnanosť veľmi neklesala. Vtedajší lídri vedeli, že na ich strane stoja obavy verejnosti zo zmien. Vedeli, že tieto obavy často spôsobujú odloženie pre spoločnosť veľmi potrebných krokov.

Nakoniec však neriešenie problémov spôsobilo taký dopyt po zmenách, že reformná prestávka skončila. Možno aj preto, lebo „early winners“ pochopili, že sa, aj so svojimi majetkami, stávajú súčasťou dlhodobého procesu a že ak nebude dobre fungovať celá ekonomika, nebude sa dariť ani im. Po prestávke v riešení problémov našej ekonomiky, ktorá bola ukončená v roku 1998 opäť logicky nasledovali hospodárske a sociálne ťažkosti. Spomalenie hospodárskeho rastu (obr. 6), nárast nezamestnanosti (obr. 4), pokles reálnych miezd (obr. 5), rast verejného dlhu medzi rokmi 1998 a 2000 z 35 na 50 percent HDP. Veľká časť verejnosti opäť vinila a viní z problémov namiesto populistov tých, ktorí prišli s riešeniami. Presne tak, ako po socializme.

Obrázok 4

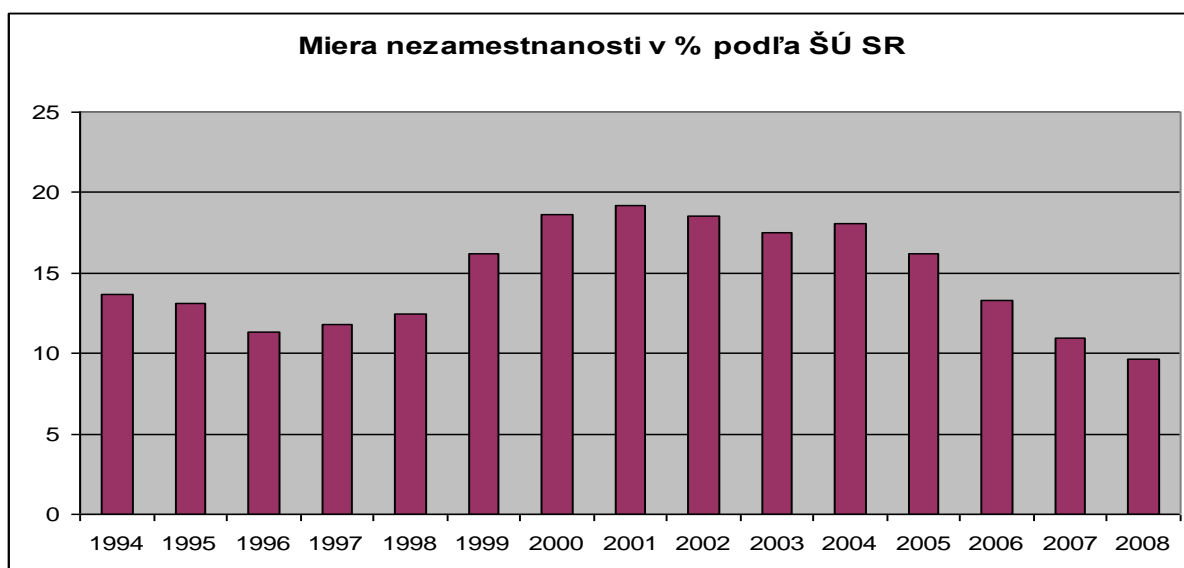
---

¹¹ Bolo takmer isté, že bez výrazných zmien sa Slovensko nedostane do EÚ a NATO. Najmä členstvo v únii bolo verejnosťou pritom podporované.

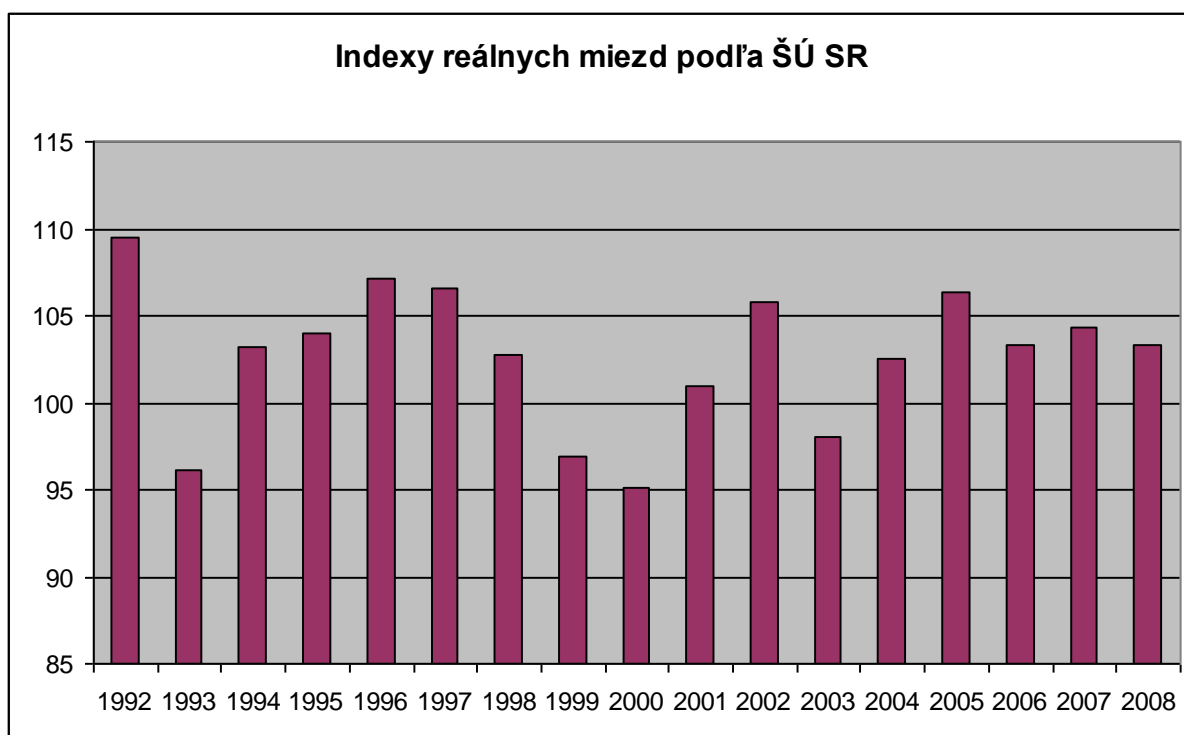
¹² Populisti odmietali stať sa poslom zlých správ (napríklad o tom, že verejné financie sú obmedzené). Tak sa dostali až do bodu, v ktorom niektorí zamestnanci verejnej správy nedostali mzdy, pričom vláda tvrdila, že peňazí je dosť, len sa niekde na ceste z ministerstva financií stratili. Štát tiež napríklad prestal platiť zdravotné poistenie detí, dôchodcov a nezamestnaných (SME, 13.10.1998).

¹³ Otázku, kde má dostať prednosť neviditeľná ruka trhu a kde viditeľná ruka vlády, riešili často populisti „zlatou strednou cestou“. Zvolili si neviditeľnú ruku vlády – netransparentné tendre, skryté zadlžovanie, dotácie po stránickej línii...

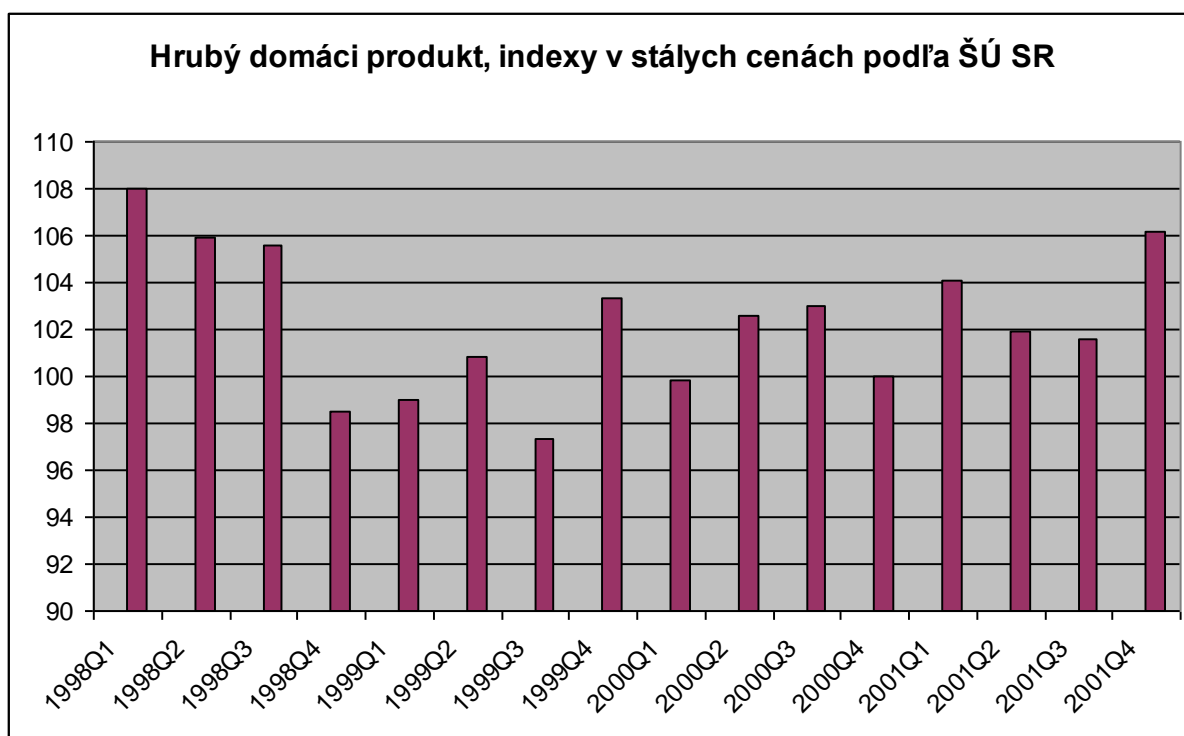

Obrázok 5

Obrázok 6

Škoda premárnených rokov. Okrem ilúzie, že kvalitný život sa dá odhlasovať v parlamente, že bohatstvo netreba tvoriť, stačí ho rozdeľovať, priniesli už len kumuláciu problémov. Opäť s následnými ťažkými ekonomickými a sociálnymi dopadmi. Odkladanie riešení problémov, život na úkor budúcnosti sa nepodobajú na prechádzku, pri ktorej je možné zastaviť a pokračovať bez akýchkoľvek strát. Skôr sa, u nás už tradične, ponášali na mnohoročné prejedanie sa, ktoré väčšinou nie je možné kompenzovať mesiacom bez jedla. Ak sa o to pokúsime, prináša to jo-jo efekt a zakladá nezdravé trendy na dlhé obdobie. Prejedanie sa, teda udržiavanie neefektívnych podnikov a odvetví, budovanie atmosféry, v ktorej sa pracovať neoplatí, otvorené, aj skryté zadlžovanie ekonomiky máva dlhodobé následky. Pri diéte sa človek ťažko zbaví uloženého cholesterolu a pokožky prispôsobenej tukovým vankúšom. Pri reformách má ekonomika problém, čo robiť s nezdravou mentalitou, či kam umiestniť pracovnú silu, ktorá bola udržiavaná umelo.

Montáž trhovej ekonomiky

Neriešenie spoločenských problémov a skryté zadlžovanie ekonomiky viedlo k potrebe realizácie druhej generácie systémových zmien. Už v nej nešlo prioritne o demontáž socializmu, ale vytváranie hospodárskych pravidiel, ktoré by pomáhali zmeniť Slovensko na krajinu s trhovou ekonomikou a stabilným demokratickým usporiadaním. Podobne, ako nebol pád socializmu založený na širokom pochopení jeho systémových nedostatkov, ani budovanie trhovej ekonomiky, vrátane reforiem po roku 2002 sa neuskutočnili na základe jednoznačnej objednávky verejnosti. Tá mala najmä záujem na tom, aby sa Slovensko stalo súčasťou bohatej Európskej únie. Keďže bola pre zahraničie skupina vtedajších slovenských populistických politikov absolútne neprijateľná (čiastočne zhodou okolností, čiastočne

celkom logicky¹⁴), dostali sa k moci lídri, ktorí boli ochotní a schopní uskutočniť veľmi užitočné, hoci, najmä spočiatku, nepopulárne systémové zmeny.

Posledné populistické argumenty snažiac sa dostať trhovú mechanizmus a demokraciu na „smetisko dejín“ už nemali veľkú silu. Sústredili sa na tvrdenie, že ani desať rokov po revolúcii sme nedosiahli životnú úroveň socializmu. Pomáhali si pritom finančnými ukazovateľmi, ktoré ich tvrdenia naozaj čiastočne podporovali. Problém spočíval zjednodušene v tom, že kým za socializmu boli hospodárske jednotky odmeňované za prácu, ktorú nahlásili „hore“, v trhovej ekonomike sú za ňu zdaňované, teda trestané. To viedlo k veľkým rozdielom napríklad vo vykazovaní hrubého domáceho produktu. Nasledujúca tabuľka (obr. 7) ukazuje, že mnohé kľúčové nefinančné ukazovatele sa vyvíjali v rozpore s tvrdením o klesajúcej životnej úrovni po socializme.

Obrázok 7

	1990	2001	zdroj
„Spoločlivé“ ukazovatele			
Študenti stredných a vysokých škôl	149 385 63 784	195 441 133 664	ŠÚ SR ročenka 2002
Domácnosti vybavené (%):			ŠÚ SR ročenka 2002
Automatickou práčkou	34,7 (1991)	61	
Chladničkou	73,7 (1991)	79,9	
Farebným televízorom	49,5 (1991)	84,8	
Osobným automobilom (pozri motorové vozidlá)	39,2 (1991)	39,2	
Telefónom v byte	31,2 (1991)	70,2	
Vybavenie bytov (%):			ŠÚ SR ročenka 2002
Kanalizačnou prípojkou	55,8 (1991)	60,2	
Plynovou prípojkou	51,6 (1991)	74,8	
Vodovodom v byte	91,8 (1991)	94,7	
Teplou vodou z mimobytového zdroja	54,5 (1991)	62,2	
Ústredným kúrením	74,7 (1991)	76,3	
Motorové vozidlá k 31.12. osobné	876 550	1 292 843	ŠÚ SR ročenka 2002
Predaj osobných automobilov v SR	24 649 (1995)	54 718 (2000)	Združenie automobilového priemyslu SR

¹⁴ Sociálny populizmus veľmi často vedie k národnému populizmu. Politici, ktorí namiesto riešenia problémov iba dávajú ľuďom nesplniteľné sľuby, musia nakoniec nájsť vinníka zodpovedného za neúspech. Najčastejšie je to iný štát. Tak to bolo aj za socializmu.

Trvale obývané domy (tis.)	864 (1991)	862	ŠÚ SR ročenka 2002
Trvale obývané byty (tis.)	1 618 (1991)	1 666	ŠÚ SR ročenka 2002
Obytná plocha pripadajúca na jedného obyvateľa (m ²)	14,6 (1991)	17,5	ŠÚ SR ročenka 2002
Konečná spotreba elektriny (TJ), obyvateľstvo	13 241	19 508 (2000)	ŠÚ SR ročenka 2002/1996
Počet divadelných predstavení	4368	5781	ŠÚ SR ročenka 2002
Počet učiteľov na stredný/vysokých školách	10467/7818	16690/9417	ŠÚ SR ročenka 2002

Rozdiel v životnej úrovni za socializmu a dvadsať rokov po ňom pekne vystihol český ekonóm Tomáš Sedláček¹⁵, keď odporučil porovnať si nákup toho najluxusnejšieho tovaru, ktorý sa dal za socializmu kúpiť len v Tuzexe s nákupom, ktorý si dovoľí dnes urobiť podnikmerne zarábajúci občan v supermarkete. Veru, kým socialistická verchuška a ľudia, ktorí si od nej neoficiálne kúpili tuzexové poukážky (bony) si mohli vtedy kúpiť rifle a šampón, ktorý naozaj voňal, dnes sa kúpa takýchto tovarov nepovažuje vôbec za luxus.

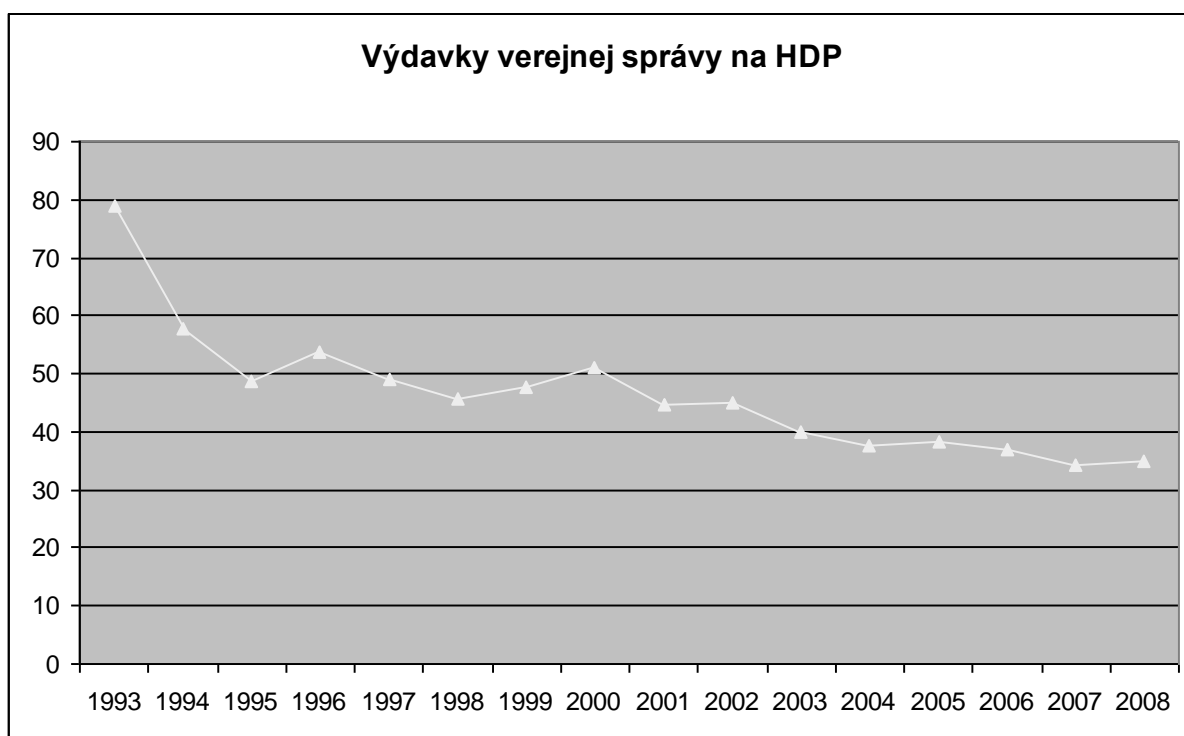
Séria reforiem bola odštartovaná úspešnou konsolidáciou bankového sektora. Vyše sto miliárd korún, ktoré boli do bánk napumpované v dôsledku desaťročí zlého hospodárenia by naozaj „dokázal dať každý“. Kľúčovým parametrom ozdravenia bánk boli však kroky, ktoré zabránili opakovaniu narastania takzvaných zlých úverov. Pri každom oddlžovaní je najväčším umením dosiahnuť, aby nebolo signálom o tom, že sa oplatí zle hospodáriť. Mnohé krajiny museli preto opakovať konsolidáciu bánk, Slovensko doplatilo v minulosti na revitalizáciu podnikov zníženou platobnou disciplínou, či na nedokončenie reformy zdravotníctva po jeho oddlžení Veriteľom. Obľúbeným, dodnes používaným argumentom populistov je, že do bánk bolo štátom vložených viac peňazí, než následne štát dostal z ich privatizácie. Už nespomínajú, že banky boli v tom čase zaťažené približne tretinou takzvaných zlých úverov. Ľudia si v nich jednoducho uložili často celoživotné úspory a „naše“ štátne banky ich rozdali bez šance na splatenie. Kde boli populistí vtedy, keď sa banky tunelovali, keď sa problém tvoril? No ako obyčajne. Pri tom.

Iný dodnes živý argument je národno-populistický. Podľa neho je pre Slovensko tragédiou, že nemá vlastné banky. Akoby naše vlastné banky boli užitočné pre drvivú väčšinu občanov, akoby neslúžili na to, aby sa cez ne práve títo ľudia skladali na bohatstvo vyhladávačov renty. Akoby boli naozaj naše. Aj „naše“ banky v minulosti prispeli k tomu, že kým o boháčoch ako Tomáš Baťa alebo Bill Gates vieme, čo vyprodukovali pre spoločnosť, o našich miliardároch vieme väčšinou len to, na akom aute práve jazdia a s kým práve chodia. K ďalším ozdravným a súčasne nepopulárnym opatreniam patrili zníženie verejného dlhu, ktorý sa medzi rokmi 2000 a 2006 aj vďaka privatizácii podarilo posunúť z 50 na 30 percent hrubého domáceho produktu, samotná privatizácia, daňová a dôchodková reforma, spružnenie trhu práce, zmeny v zdravotníctve. Keďže väčšina na tvorbu bohatstva zameraných reforiem sa vysvetľuje

¹⁵ ČT24, 2.9.2009.

oveľa, oveľa ťažšie, než jeho rozdeľovanie, opäť sa vytvoril priestor pre nástup populizmu. Ako vždy, keď sa skombinuje potreba urobiť správne, ale zložité, či priamo nepopulárne opatrenia s prítomnosťou dostatočne schopných a voči spoločnosti nezodpovedných lídrov. Podobne, ako sa v začiatkoch priemyselnej revolúcie podarilo rozbíjačom strojov ľahko ľudí presvedčiť, že stroje sú nepriateľom zamestnancov (skúste vysvetliť opak), tak sa ich ideologickým potomkom podarilo do veľkej miery občanov Slovenska presvedčiť, že lineárna daň, pružný trh práce, či zásluhovosť v dôchodkovom systéme sú dobré len pre hŕstku najbohatších. Ich argumenty boli zjednotené pod označením reforiem prívlastkami „krajne pravicové“ a „neoliberálne“. Klamali. Významným ukazovateľom toho, či krajina smeruje k bodu, v ktorom „trh vyrieši všetko“ je podiel verejných výdavkov na hrubom domácom produkte. Z nasledujúceho grafu (obr. 8) je zrejmé, že k najväčším poklesom podielu verejných výdavkov na hrubom domácom produkte nedošlo ani zďaleka v rokoch najväčšieho vplyvu kľúčových reforiem, teda medzi rokmi 2004 a 2006.

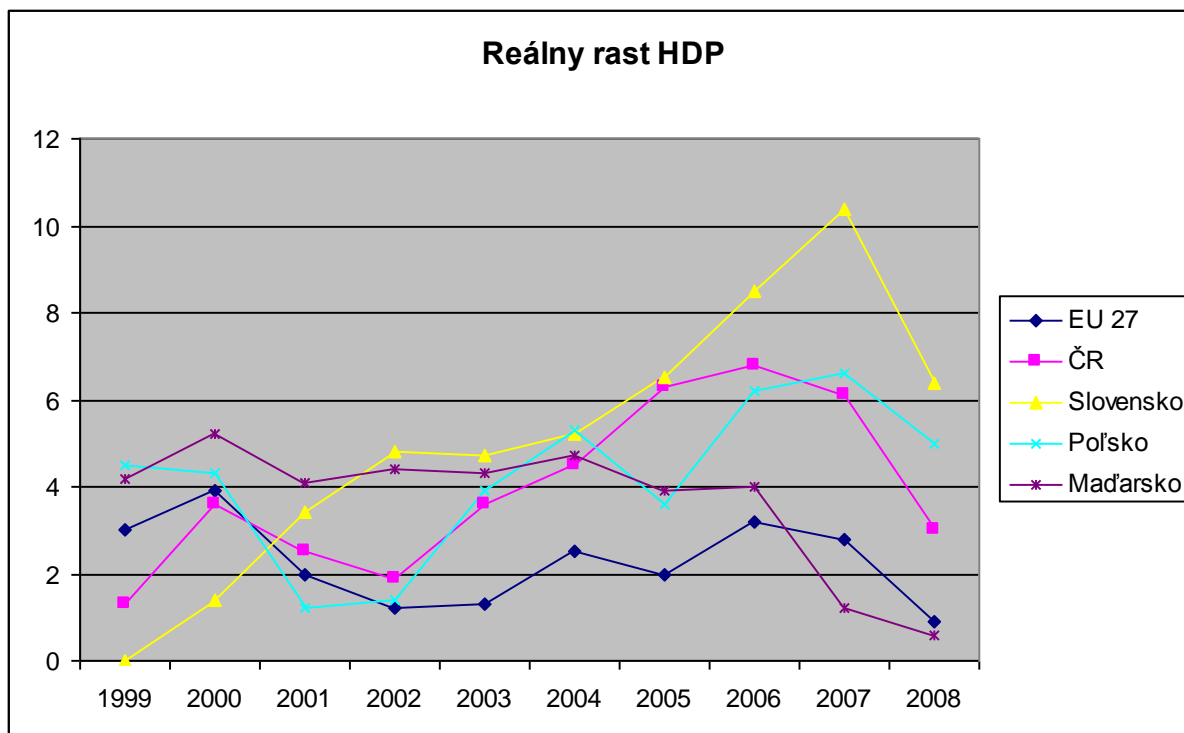
Obrázok 8

Zdroj: Eurostat

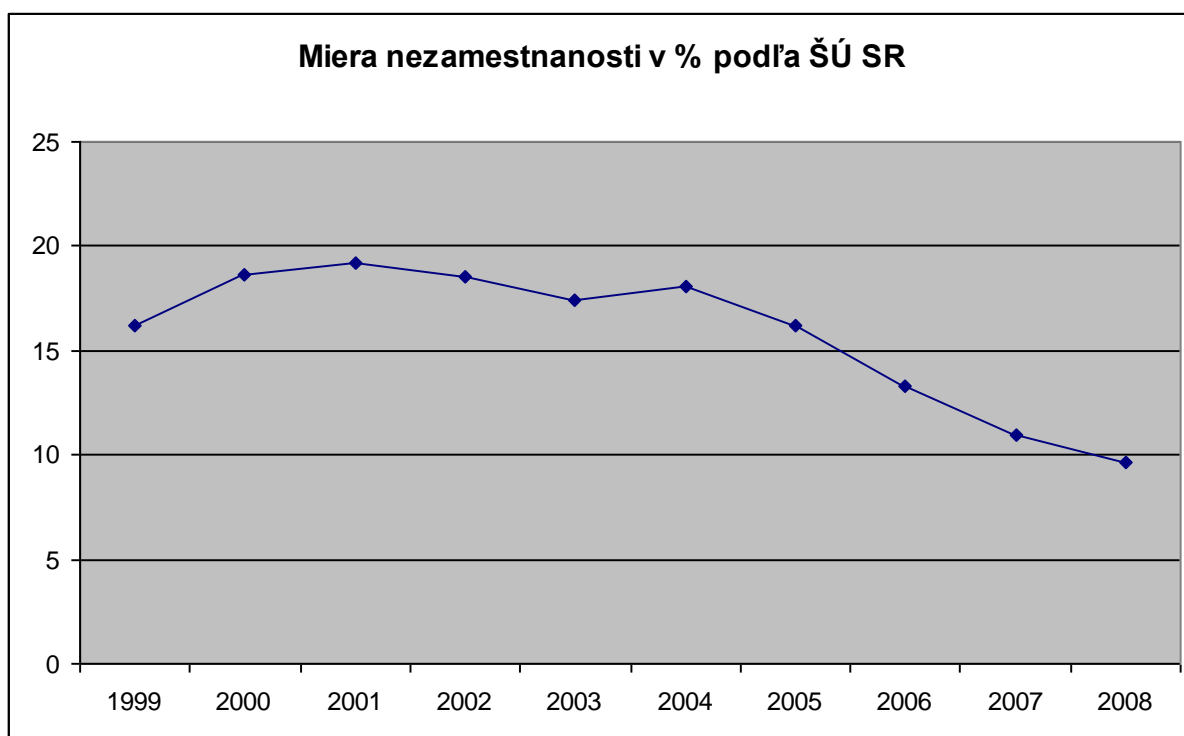
Reformy teda nevedli k ekonomike, ktorá by pracovala v prospech malej hŕstky vyvolených. Bolo to skôr naopak. Po reformách nastal u nás rekordný hospodársky rast (obr. 9) spojený s poklesom nezamestnanosti (obr. 10):

Obrázok 9

Zdroj: Eurostat

Obrázok 10

Vplyv reforiem na hospodársky rast ocenili aj odborníci v ankete INEKO, v ktorej ekonomickí odborníci odpovedali na otázku, ktoré faktory pozitívne ovplyvnili hospodársky rast v rokoch 2007, 2008. Ankety v marci 2008 sa zúčastnilo 18 odborníkov, prevažne bankových analytikov a ekonómov z mimovládnych organizácií a akademickej obce. Inštitút

INEKO vykonal podobnú anketu (obr. 11) aj v marci 2007, keď sa do nej zapojilo 12 ekonómov:

Obrázok 11

Aké sú podľa Vás zdroje súčasného hospodárskeho rastu na Slovensku?

I. HOSPODÁRSKA POLITIKA VLÁDY	2007 (priemer)	2008 (priemer)	2008 (medián)
Obdobie do roku 1998:	10 %	14 %	12 %
Reformy prvej vlny: Otvorenie hraníc, cenová liberalizácia, privatizácia	10 %	14 %	12 %
Obdobie 1998 – 2002:	20 %	20 %	20 %
Ozdravenie a privatizácia bánk	7 %	7 %	7 %
Zvýšenie transparentnosti (napr. zákon o prístupe k informáciám, verejné obstarávanie)	3 %	3 %	2 %
Umožnenie privatizácie zahraničným investorom (energetika, telekom, atď.)	10 %	7 %	7 %
Deregulácia cien (elektrina, plyn, voda, bývanie)	n	3 %	2 %
Obdobie 2002 – 2006:	42 %	41 %	41 %
Daňová reforma (rovná daň, zjednotenie sadzieb DPH)	21 %	17 %	15 %
Reforma trhu práce (zákoník práce)	10 %	9 %	9 %
Dôchodková reforma	4 %	4 %	3 %
Reforma zdravotníctva	2 %	1 %	0 %
Konsolidácia verejných financií (pokles deficitu a verejného dlhu)	n	6 %	5 %
Príprava na euro (vstup do ERM2)	n	3 %	4 %
Iné:	5 %	1 %	0 %
Obdobie 2006 – súčasnosť:	2 %	-4 %	2 %
Manažovanie vstupu SR do eurozóny	3 %	5 %	5 %
Zmeny v zdravotníctve (zrušenie poplatkov, zastavenie transformácie a privatizácie, zrušenie zisku poisťovní, atď.)	0 %	-2 %	-1 %
Úprava daňovej reformy (milionárska daň, nižšia sadzba DPH na lieky)	-1 %	-2 %	0 %
Novela zákonníka práce z roku 2007	n	-5 %	-2 %
II. INÉ FAKTORY	26 %	29 %	30 %
Vstup do EÚ (vrátane eurofondov)	12 %	10 %	11 %
Konjunktúra svetovej ekonomiky, vplyv globalizácie, technologické zmeny	8 %	8 %	7 %
Výstavba diaľnic a investičné stimuly (dotácie, daňové úľavy)	n	6 %	4 %
Ochota ľudí pracovať za nízke mzdy	2 %	3 %	1 %
Iné:	4 %	2 %	0 %
Spolu:	100 %	100 %	-

Pri reformách sa tiež ukázalo, ako dlho a ako hrozne ťažko dopadajú niektoré populistické opatrenia na spoločnosť. Pred vyše polstoročím si lídri našich predkov povedali, že „budúcnosť začína dnes“ a minuli súkromné úspory ľudí¹⁶. Úspory prichystané na zabezpečenie staroby, na zdravotnícku starostlivosť, na veľké investície sa „prejedli“ a boli ľuďom vymenené za sľub, že o toto všetko sa postará štát. Ako sa časom ukázalo, takáto politika sa síce mnohým ľuďom celkom páči, ale neráta s tým, že jednotlivci inak sporia na svoj vlastný účet a inak na účet štátu, ako ani s tým, že štát nedokáže dobre rozdeľovať bohatstvo podľa zásluh. Výsledkom preto boli a sú chronické deficity aj tak relatívne nízkych verejných rozpočtov určených pre zabezpečenie starobných dôchodkov, zdravotníctva, školstva. Preto sa časť ekonómov a zodpovedných politikov snaží prejsť na systémy, v ktorých by si jednotlivci opäť na veľké výdavky buď nasporili, alebo sa poistili. Problém spočíva v tom, že takáto zmena je drahá. V dôsledku zmien pred polstoročím máme u nás systémy, v ktorých starším ľuďom platia takmer úplne náklady napríklad na starobné dôchodky, či zdravotnú starostlivosť mladší. Starší si samozrejme už nenasporia, ani sa komerčne nepoistia. Ak by sme chceli, aby zmena nastala aspoň u mladých, aby si aspoň oni začali masovo sporiť a poisťovať sa, museli by byť zaťažení dvojnásobne: nákladmi na financovanie starostlivosti o staršiu generáciu, ako aj nákladmi na vlastné zabezpečenie. Presne toto je jeden z problémov nielen sporenia na dôchodok, ale aj zdravotníctva. Na odštartovanie reforiem, ktoré sú nepochybne užitočné, tak jednoducho potrebujeme sumy peňazí rovné niekoľkým desiatkam percent hrubého domáceho produktu. Ide o tie isté peniaze, ktoré spoločnosť za socializmu „prejedla“. Je ľahké minúť úspory a život chvíľu vyzerá krajšie. Návrat do pôvodného stavu je však drahý. Čas a realita si nakoniec požičané vypýtajú späť. Bolestivo. S populistami čakajúcimi za bučkom na ďalšiu príležitosť. S populistami veriacimi, že sú šikovnými politikmi.

Prestávka II

Slovensko dosiahlo úroveň Západu. Aspoň pokiaľ ide o problémy, ktoré rieši. To bol pre veľkú časť spoločnosti krátkodobý signál, že sme v cieli, ktorý sme si kedysi vysnívali. Nebol, a zatiaľ to nie je signál o tom, že sú pred nami problémy, ktorých neriešenie nám prinesie ťažkosti podobné tým pred desaťročiami. Škoda. Rastie tak riziko, že investori si budú hľadať krajiny s lepším podnikateľským prostredím, že nebudeme schopní zabezpečiť dôstojné príjmy starobným dôchodcom, že zdravotníctvo a školstvo ostanú slabo financované, že nám nadhlo ostanú osady s hrôzostrašnými životnými podmienkami. Namiesto riešenia súčasných problémov sa nám opäť darí prejsť (napríklad predražene prestavať) to, čo sme za desaťročie našetrili. Dnes, keď už niet z čoho rozdávať, opäť sa zadlžujeme. Otvorene, aj skryto. Znova tak meníme Slovensko na „krajinu, v ktorej včera zjedli to, čo mali na zajtra“. Opäť tak vytvárame potrebu tvrdej stabilizácie a následných razantných reforiem. Samozrejme, opäť s ťažkými sociálnymi dopadmi, ktorých pravdepodobnosť sa zvyšuje.

Hlavným heslom dnešného populizmu je „nerobme nič proti ľuďom“. V skutočnosti by malo znieť „nerobme nič proti väčšinovým názorom ľudí bez ohľadu na to, či sa mylia“. Väčšine sa napríklad nepáči práca na živnosť. Dali by prednosť nereálnej alternatíve – práci v zamestnaneckom pomere pri rovnakom čistom zárobku. Robert Fico im samozrejme ponúkol riešenie. Zákonníkom práce obmedzil možnosti zamestnávania na živnosť. Je jasné, že čisté príjmy nie je možné bez negatívnych následkov nariaďovať zákonmi na inej úrovni

---

¹⁶ Napríklad menovými reformami. Tá v roku 1953 znamenala výmenu korún od pomeru 5 starých korún za 1 novú za hotovosť do 300 Kčs až po pomer 30:1 u vyšších bankových vkladov ([http://cs.wikipedia.org/wiki/%C4%8Ceskoslovensk%C3%A1_m%C4%Bnov%C3%A1_reforma_\(1953\)\)](http://cs.wikipedia.org/wiki/%C4%8Ceskoslovensk%C3%A1_m%C4%Bnov%C3%A1_reforma_(1953)))).

než tej, ktorá vyplýva zo situácie na trhu. Aj v prípade jednej z hlavných vlajkových lodí vlády Roberta Fica – obmedzenia živností z „donútenia“ – sa to jasne ukázalo. Výsledok bol ten, že počet živnostníkov dokonca ešte narástol. Kapacita verejnej diskusie však bola do veľkej miery celé mesiace obsadená témou, ktorá nemohla, a ani nepriniesla pre krajinu nič pozitívne. Iba populistické strany bodovali v preferenciách. Reálne riešenia reálnych problémov sa iba odložili na inokedy. Veľmi podobný osud mal aj zákon o preukazovaní pôvodu majetku. Veľká časť verejnosti ho očakávala s nadšením, až takým, že nebola v dostatočnom strehu pri miliardových kauzách, ako napríklad „nástenkový tender“, „mýtny tender“, predaj emisných kvót atď.

Populisti sa vrátili aj ku svojim obľúbeným trikom založeným na skrývaní problémov. Ich veľký boj proti platenému školstvu a platenému zdravotníctvu skončil výrazným nárastom súkromných platieb. Ibaže sú buď neoficiálne alebo polooficiálne. Zrejme im nevadí, že ľudia platia viac a bez pravidiel. Hlavne, že z toho nemôžu obviňovať vládu.

Zdá sa, že slovenská ekonomika sa pohybuje po špirále, ktorej štyrmi základnými fázami sú: rozdávanie, zadlžovanie, bolestivá stabilizácia, bolestivé riešenia problémov. Na vyššej, ale niekedy aj na nižšej úrovni sa cyklus opakuje. Kým politikov schopných a ochotných pridať sa ku nezodpovedným zbabelcom v radoch populistov bude asi vždy dostatok, nepopulistickí lídri sa môžu z politickej súťaže časom vytratiť. Jednak preto, lebo strácajú popularitu a jednak preto, lebo málokto má záujem celý život robiť to čo sa verejnosti nepáči. Ak má byť Slovensko dlhodobo úspešná krajina, mali by sme sa s problémom populizmu popasovať lepšie než doteraz. Kým v minulosti bolo možné uskutočniť potrebné reformy aj bez veľkej participácie verejnosti, v budúcnosti už to bude možné len v minimálnej miere. Okrem zodpovedných politikov potrebujeme aj zodpovedných ľudí v kontrolných orgánoch, na súdoch, ministerstvách, v novinách, v polícii... Základom však je osveta vo verejnosti. Za tú je zodpovedný každý občan, ktorý rozumie, prečo je pre spoločnosť pravda užitočnejšia než lož.

Eugen Jurzyca
INEKO
august 2009